

Plinije Stariji

Prirodoslovlje (izbor iz X. knjige) – Ptice

Prevela: Inge Belamarić

Kad sam dovršila i objavila prijevod devete Plinijeve knjige *O vodenim bićima*,¹ izostalo je pitanje: „A što sad?“, jer je posljednja rečenica najavila novu temu, ptice.²

Deseta knjiga o pticama započinje slično kao i deveta: s najvećom vrstom. Noj, ptica koja nema ono što je pticama svojstveno, krila kojima bi letjela, već joj služe samo za održavanje ravnoteže, ne pruža nam sliku koju zamišljamo kad mislimo o „pravim“ pticama. Dedal koji je želio letjeti, kaže nam Ovidije (VIII, 189–195):

Prirodu stane da m'jenja. Po redu namjesti perje,
Kao brežuljak misliš da raste. Seljačka tako
Svirala s nejednakim cijevma se pomalo diže.
Onda ih sastavi koncem po sr'jedi, a voskom odozdo
I pošto tako ih složi, tad malo ih savi i pregnu
Hoteć ko prava ih krila načiniti ptičja. (...)³

Nadalje, ta je ptica čudna imena: *strūthiōcāmēlus* je složenica vrapca i deve, dok je kasnije ostao samo vrapac. Ali, koliki! Ime mu se mijenjalo kroz vrijeme. Stopala – kopita nalik su jelenjim, težinom može premašiti i sto kila, malešne glave i ogromnih očiju. Jaja su golema, o njima je napisano mnogo studija, od ornitoloških do onih iz povijesti kulture. Ali, noj je ptica koja i danas postoji i s kojom možemo živjeti u prezentu.

S feniksom letimo odmah u mitološka bića, koja je tako lijepo sabrao Borges u *Priručniku fantastične zoologije*. Ta se ptica ondje nalazi u zbirci, kako nas podučava Marko Grčić, „od 120 priča-natuknica sakupljenih odasvud, s Istoka i Zapada, iz starih bestijarija i književnosti, drevne i moderne, tako da vrela obuhvaćaju golem raspon od *Gilgameša*, Plinijeve *Prirodopisa*, *Zlatne legende* do *Gordona Pyma* E. A. Poea, *Odradeka* F. Kafke itd.“⁴

¹ Plinije Stariji, *Prirodoslovlje, Knjiga deveta: O vodenim bićima*, prevela, komentare i uvodnu studiju napisala I. Belamarić, Zagreb, 2021. Prijevod je napravljen prema izdanju Harrisa Rachmana u Loeb Classical Library (prvo izdanje 1967, pretisak 1991).

² Prijevod dijela X. knjige *Prirodoslovlja* napravljen prema istom izdanju Harrisa Rachmana kao i Knjiga deveta.

³ Nazon, Publije Ovidije. 1907. *Metamorfoze* (prijevod Tomo Maretić). Zagreb. Matica hrvatska: 201.

⁴ Borges, Jorge Luis. 2001. *Priručnik fantastične zoologije: knjiga o imaginarnim bićima* (preveo Ivan Ott, pogovor Marko Grčić). Zagreb. Školska knjiga: 229.

Plinijeve grabljivice su gotovo doslovno preuzete od Aristotela. Koliko su stari mogli znati o orlovima, sokolovima, kod njihove tako velike sličnosti u letu, ruhu? Znameniti komentatori Plinijeva djela – Ulisse Aldrovandi, Georges Cuvier, D'Arcy Wentworth Thompson, Jacques André, Filippo Capponi, W. Geoffrey Arnott i drugi – sigurno su čupali kosu pokušavajući odrediti o kojoj se beštiji radilo. Stranice i stranice zamršenih komentara zorno nam svjedoče o tome. Ali, i danas je tako: „nemojte očekivati, (niti umišljati) pouzdanu determinaciju svih grabljivica na terenu – *ikad*. Doduše, s vremenom i vježbom može se daleko dogurati”.⁵

‘Pravog’ Plinija nalazimo u dirljivom opisu orla koji se spali zajedno s djevojčicom na njenoj pogrebnoj lomači, slično kao što je i dupin iz devete knjige umro od tuge za dječakom, svojim prijateljem. Sasvim je rimska i tema o orlu kao simbolu vojske koja je pokorila svijet.

Zadnju cjelinu ovog prijevoda čine razne vrste sokola, njihova suradnja s ljudima u lovu. O sokolarstvu, kao i svim navedenim temama bit će, dakako, opširnije napisano kad i knjiga bude u cijelosti prevedena.

Iznimno veselje pruža suradnja s Ivanom Budinskim, dipl. ing. šumarstva, koji kao znanstveni savjetnik pri udruzi BIOM – BirdLife u Hrvatskoj brine o pticama, pa tako i o ovim Plinijevim.

⁵ Ovu rečenicu čitamo u: Svensson, Lars. 2018. *Ptice Hrvatske i Europe* (hrvatsko izdanje pripremili Miloš Martinović, Vedran Lucić). Zagreb. Udruga BIOM: 88.

Plinije Stariji
Prirodoslovlje
(izbor iz X. knjige) – Ptice

I. Sequitur natura avium, quarum grandissimi et paene bestiarum generis struthocameli Africi vel Aethiopici altitudinem equitis insidentis equo excedunt, celeritatem vincunt, ad hoc demum datis pinnis, ut currentem adiuvent: cetero non sunt volucres nec a terra attolluntur. Ungulae iis cervinis similes, quibus dimicant, bisulcae et comprehendendis lapidibus utiles, quos in fuga contra sequentes ingerunt pedibus.

2 Concoquendi sine dilectu devorata mira natura, sed non minus stoliditas in tanta reliqui corporis altitudine, cum colla frutice occultaverint, latere sese existimantium. Praemia ex iis ova propter amplitudinem quibusdam habita pro vasis, conosque bellicos et galeas adornantes pinnae.

3 II. Aethiopiae atque Indis discolores maxime et inenarrabiles esse ferunt aves et ante omnes nobilem Arabiae phoenicem, haud scio an fabulose, unum in toto orbe nec visum magno opere. Aquilae narratur magnitudine, auri fulgore circa colla, cetero purpureus, caeruleam roseis caudam pinnis distinguentibus, cristis fauces, caputque plumeo apice honestante.

4 Primus atque diligentissime togatorum de eo prodidit Manilius senator ille maximis nobilis doctrinis doctore nullo: neminem extitisse qui viderit vescentem, sacrum in Arabia Soli esse, vivere annis DXL, senescentem cassiae turisque surculis construere nidum, replere odoribus et superemori; ex ossibus deinde et medullis eius nasci primo ceu vermiculum, inde fieri pullum, principioque iusta funera priori reddere et totum deferre nidum prope Panchaiam in Solis urbem et in ara ibi deponere.

¹ *strūthiōcāmēlus*, -i, m. (HN X, 56, 143; XI, 37, 56, 155) = στρουθιοκάμηλος, noj, kod kasnijih pisaca nazvan *struthio*, -onis, m., danas najveća ptica na zemlji. Živi još samo u Africi južno od Sahare. Za vrijeme Rimskoga Carstva noj je bio rasprostranjen na sjeveru Afrike, Bliskom istoku i Arapskom poluotoku. Plinije ovdje razlikuje Etiopiju, koja je u istočnoj Africi, od Afrike pod rimskom vlašću.

² Krila noju služe za održavanje ravnoteže pri trčanju, jer može doseći brzinu i do 70 km/h.

³ Noj ima stopalo koje ima samo dva prsta, što je jedinstvena pojava kod ptica. Oba prsta imaju kandžu, a ona na dužem, unutrašnjem prstu može biti duga i do 10 cm. Kod jelena su treći i četvrti prst povećani i njima dodiruju tlo, dok prvi prst nemaju, a četvrti i peti su im izrazito smanjeni. Odatle sličnost koju Plinije navodi. Budinski objašnjava da noj nema rožnati dio kao jelen, ali su mu prsti jako zadebljani i kratki te zasigurno podsjećaju na papke.

⁴ Hrane se zrnjem, travama, voćem, lišćem, skakavcima, gusjenicama. Kako bi pospjeli probavu u mišićnom želucu (i 14 metara dugom crijevu), gutaju kamenčiće i druge predmete. Glasoviti francuski naturalist Georges Cuvier s početka 19. stoljeća piše da nije moguće da sve probave, i da je vidio njihove želuce probijene čavlima ili ranjene staklom.

⁵ Diodor Sicilski tvrdi da se ne radi o gluposti, nego o činjenici da noj čuva glavu, najranjiviji dio tijela. Netočno je vjerovanje da noj u slučaju opasnosti gurne glavu u pijesak. On se uvijek može spasiti brzim bijegom, a lako nogom ubija i čovjeka i lava. Ne bježi samo ako leži na jajima, pa se u slučaju opasnosti ispruži tako da mu se ni vrat ni glava ne vide. Guranje glave u pijesak je svakako mit, dok je način nojeva hranjenja, pri kojem razmjerno malu glavu drži blizu tla, mogući razlog toga vjerovanja.

⁶ Nojevo jaje u srednjovjekovnoj i renesansnoj simbolici smatrano je simbolom Kristova bezgrešnog začeca i rođenja. Nojeva oologija je, kako je napola u šali rečeno, postala gotovo zasebna grana ikonologije. Vidi: Belamarić 2001: 263–292.

I. Slijedi priroda ptica, od kojih su afrički ili etiopski nojevi¹ najveći i gotovo životinjskog roda. Nadvisuju jahača na konju i brži su od njega, jer su im krila dana samo da im pomažu dok trče.² Inače nisu bića koja lete i ne dižu se sa zemlje. Kopita kojima se bore slična su jelenjima, rascijepljena i korisna za grabljenje kamenja koje nogama bacaju na progonitelje.³

2 Začudna je sposobnost da probave sve što prožderu,⁴ i ništa manja glupost kada misle da su se skrili ako vrat zaklone u grmlje,⁵ s obzirom na to koliki im je preostali dio tijela. Njihova su jaja iznimna zbog veličine;⁶ neki ih drže kao posude, a perjem ukrašavaju perjanice na kacigi ratnika.

3 II. Kažu da u Etiopiji i Indiji postoje iznimno šarene ptice koje se ne mogu opisati, a u Arabiji najpoznatija od svih, feniks⁷ – nisam siguran da je stvaran – i to jedini na cijelom svijetu, koji je vrlo rijetko viđen. Priča se da je velik kao orao,⁸ zlatnog sjaja oko vrata, crvena tijela, osim plavog repa koji krasi ružičasta pera, s čupercima na vratu i glavom ukrašenom pernatom krestom.

4 Prvi ga je od svih Rimljana vrlo detaljno opisao Manilije,⁹ onaj senator slavan po iznimnoj učenosti, a bio je samouk: da nije postojao nitko tko ga je vidio kako jede, da je u Arabiji posvećen Suncu, da živi 540 godina,¹⁰ da kad naraste gradi gnijezdo od grančica divljeg cimeta i tamjana, ispunjava ga mirisima i legne na njega i umre; da zatim iz njegovih kostiju i srži nastaje neki crvić, koji naraste do ptića; on najprije priredi dostojan pogreb prethodniku i odnese cijelo gnijezdo u grad Sunca blizu Panhaje¹¹ i ondje ga postavi na žrtvenik.

⁷ *phoenix*, -icis, m. (acc. *phoenica* u: Ov. *Met.* XV, 393).

⁸ Cijelu je priču o feniksu Plinije prenio prema Herodotu (II, 73): „Još je jedna ptica sveta, a ime joj je feniks. Ja je nisam vidio osim na slici: naime, kako pričaju stanovnici Heliopola, ona ih posjećuje rijetko, jednom u petsto godina. A kažu da dolazi onda kad joj umre otac. Ona je, ako nalikuje onoj na slici, ovalika i ovakva: jedan joj je dio pera žut poput zlata, a drugi crven. Po vanjskom izgledu i po veličini najviše nalikuje orlu. Pričaju, mada ja tim pričama ne vjerujem, da je ta ptica došla na ovakvu zamisao: kad kreće iz Arabije u Helijevo svetište, ona tobože nosi oca oblijepljena mirtinom smolom i pokapa ga u Helijevu svetištu; a nosi ga ovako: najprije izrađuje od mirtine smole jaje toliko veliko da ga može nositi, zatim iskušava može li ga uistinu nositi, pa kad to iskuša, tada izdube jaje i stavlja oca u nj, a novom smolom oblijepљуje udubljenje u jajetu u koje je stavila oca, dok težina jajeta s ocem položenim u nj ostaje ista; kad ga zaljepi, nosi ga prema Egiptu u Helijevo svetište. Tako pričaju da ta ptica postupa”. (Herodot 2000: 187) — I Tacit u *Analima* (VI, 28) u potpunosti slijedi Herodotov opis feniksa. Ali, dodaje da je „ovo nepouzđano i bajkama preuveličano: međutim, da se ova ptica ponekad vidi u Egiptu, u to nema sumnje”. (Tacit 2006: 365). U ornitologiji se smatra da feniks nije bila neka određena vrsta ptice, već da su razne egzotične vrste raskošna perja mogle biti dijelom tog vjerovanja. Naročito u Aziji, od Kavkaza na istok, žive razne vrste fazana koje su, u usporedbi s europskim pticama, začuđujuće raskošne (npr. zlatni ili dijamantni fazan, monal, tragopan...).

⁹ Marko Manilije, pjesnik i astronom, *floruit* poč. 1. stoljeća. Napisao djelo *Astronomica* u pet knjiga.

¹⁰ Procjene značajno variraju ovisno o različitim rukopisima: po nekima žive 540 godina, po drugima 511, po trećima 560 godina.

¹¹ Otok (Πανχαία) u Indijskom oceanu prvi put spominje grčki pisac Euhemer (Εὐήμερος) porijeklom iz Mesene na Siciliji, iz 4/3. st. stare ere. Plinije ga spominje i u *HN* VII, 197. Euhemer je bio u službi makedonskog kralja Kasandra. Napisao je djelo *Sveti spis* (Ἱερὰ ἀναγραφὴ) u najmanje 3 knjige, sačuvano fragmentarno. Djelo je

5 Cum huius alitis vita magni conversionem anni fieri prodit idem Manilius, iterumque significationes tempestatum et siderum easdem reverti, hoc autem circa meridiem incipere quo die signum arietis sol intraverit, et fuisse eius conversionis annum prodente se P. Licinio Cn. Cornelio coss. CCXV. Cornelius Valerianus phoenicem devolavisse in Aegyptum tradit Q. Plautio Sexto Papinio coss.; allatus est et in urbem Claudii principis censura anno urbis DCCC et in comitio propositus, quod actis testatum est, sed quem falsum esse nemo dubitaret.

6 III. Ex his quas novimus aquilae maximus honos, maxima et vis. Sex earum genera, Melanaetos a Graecis dicta, eadem leporaria, minima magnitudine, viribus praecipua, colore nigricans. Sola aquilarum fetus suos alit, ceterae, ut dicemus, fugant; sola sine clangore, sine murmuratione. Conversatur autem in montibus.

fantastični roman o utopijskoj državi na Panhaji. Euhemer pritom iznosi i brojne „podatke” ekonomskog i socijalnog karaktera. U romanu se uglavnom bavi racionalističkom kritikom mita, tumačeći da su grčki bogovi divinizirani junaci davne prošlosti. Izvodi romana sačuvani su kod Diodora, a na latinski ga je preveo već Enije. Dok je Enijev prijevod propao, sačuvali su se fragmenti prijevoda kršćanskih autora koji su Euhemera često citirali. (LAA 1996: 94).

¹² Velika godina koja se ovdje spominje mitski je koncept koji datira vjerojatno još iz babilonskoga razdoblja. Kod Rimljana su o njemu pisali Manilije, Solin, Ciceron i drugi. Trajanje toga razdoblja varira, ovisno o tradicijama, između 540 i 12 954 godine. Vidi više u: van den Broek 1972. I danas se Velika godina naziva Platonovom. To je period u kojem se Zemljina os ponovno nađe usmjerena prema istomu dijelu nebeske sfere i proljetna točka opiše puni krug po ekliptici. Iznosi 25 800 godina.

¹³ Godine 97. stare ere.

¹⁴ Godine 36. kršćanske ere.

¹⁵ Godine 47. kršćanske ere. Cenzori (funkcija uspostavljena 443. g. stare ere) u starom su Rimu najprije popisivali građane i njihovu imovinu, da bi kasnije, proširivanjem ovlasti, nadgledali i senatore i moral građana. Funkcija je ukinuta 22. g. pr. Kr., ali su je kasnije neki carevi dodavali svojim ovlastima.

¹⁶ Zborište uz *Forum Romanum*, na kojemu su se, u vanjskome prostoru, održavale narodne skupštine.

¹⁷ Krupne grabežljive ptice iz porodice jastrebova (*Accipitridae*).

¹⁸ Već Cuvier zapaža da je Plinije cijeli ovaj odsječak s nekim izmjenama prenio iz Aristotelova djela (*Hist. an.* 618b26–31), ali da Plinijev tekst nije lako protumačiti, jer on riječ orao ne upotrebljava u strogom smislu. Grčki naslov Aristotelova djela je *Tōw perì tà ζῷα ἰστοριῶν*, „Istraživanja o životinjama”; u latinskom ekvivalentu *Historia animalium*. To je prvo poznato djelo u zapadnoj kulturi koje sustavno objašnjava prirodu temeljem izravnog promatranja i proučavanja. (Ovdje smo se koristili standardnim Loebovim izdanjem: Aristotle 1991.).

¹⁹ *mēlanāētos*, -i, f., = μελαναετος, crni orao. Plinije sažima Aristotelev opis (*Hist. an.* 618b26–31) koji je očito nastao iz izravnog promatranja izgleda i ponašanja ove ptice koju odlikuje krasna crna boja perja, nesrazmjernost visine, brzine i borbenosti, do sustezanja od ikakva glasanja. — Jacques André (André 1967) navodi da je to *Aquila minuta*, a Filippo Capponi (Capponi 1979: s.v.) navodi da nije riječ o zasebnoj vrsti, nego da pripada

5 Isti Manilije izvještava da se okretanje Velike godine¹² podudara s trajanjem života ove ptice i da se ponovo vraća isti raspored razdoblja i zvijezda te da se ovo događa oko podneva onoga dana kada Sunce ulazi u znak Ovna. I da je u vrijeme kad je on to pisao, za konzulovanja Publija Licinija i Gneja Kornelija,¹³ bila 215. godina tog okretanja. Kornelije Valerijan kaže da je feniks doletio u Egipat za konzulovanja Kvinta Plaucija i Seksta Papinija.¹⁴ Donesen je i u Rim kad je car Klaudije obnašao službu cenzora, osamsto godina od osnutka Grada,¹⁵ i izložen je na komiciju,¹⁶ što je potvrđeno javnim spisima, no svi su bili uvjereni da je lažan.

6 III. Orao je najštovaniji i najsnažniji od ptica koje poznamo.¹⁷ Postoji šest vrsta.¹⁸ Onu najmanju, iznimne snage, crne boje, Grci nazivaju *melanaetos*,¹⁹ a još i *leporaria*.²⁰ Jedini je od orlova koji hrani svoje mlade, dok ih drugi – kako ću opisati – napuštaju. Također je jedini bez kliktanja i kričanja. Živi u planinama.

većoj *Hieraetus pennatus*. *Aquila pennata* i *Aquila minuta* bili bi nazivi iste ptice koja mijenja odoru tijekom odrastanja, ne mijenjajući karakter. S obzirom na to da patuljasti orao *Hieraetus pennatus* postoji u dvije forme, Budinski smatra da bi ona tamna mogla odgovarati ovom opisu. Svijetla i tamna forma patuljastog orla su, iako u svemu ostalom identične, toliko različito obojene da je moguće da su smatrane različitim vrstama. Capponi smatra da bi *melanaetos* sićušna stasa mogao biti i *Aquila pomarina pomarina*, a toga je mišljenja i W. Geoffrey Arnott (Arnott 2012: s.v.) koji veli da samo dvije grčke grabljivice redovito ubijaju zečeve – rijetka crnosmeđa pjegava *Aquila clanga* i mnogo češća *Aquila pomarina*. Danas ga pak nazivamo *patuljasti*. Plemenita je ptica koja se ne boji borbe sa sovom, jastrebom, općenito sa svim grabežljivicama koje drži prijetnjom. *Crvena knjiga ptica Hrvatske* (2013) uvrštava patuljastog orla među kritično ugrožene vrste. U nas je malobrojna gnjezdarica šumovitih brda panonske Hrvatske, a u priobalju je zadnji put uočen u Dubrovačkom primorju 1980. godine. Ukupna populacija procijenjena je na 5 do 10 parova. Prema Budinskom, orlovi *Aquila pomarina* i *Aquila clanga* su relativno vokalne i razmjerno nespretne vrste. No *Aquila clanga*, koja u Grčkoj i Italiji samo zimuje (kada se ne glasa), tamne je boje i povremeno lovi zečeve, također može odgovarati opisu, iako nije mala ptica, nego tek nešto manja od surog orla.

²⁰ *leporaria* ili *hinnularia* L. U Aristotela (*Hist. an.* 618b18–619a14) ima alternativna imena *melanaētos* („crni orao“) i *lagōphonos* („ubojica zečeva“), a opisan je kao najmanja, ali najhrabrija od svih vrsta. Plinije vjerno prati dio Aristotelova opisa koji prvo konstatira da živi na planinama ili u šumama. Bio bi jedini orao koji odgaja svoje mlade i stalno ih izvodi na zajedničko krstarenje nebom. Brz je u letu, čist i uredan u navikama, previše ponosan za ljubomoru, neustrašiv i svadljiv, a šuti – niti klikće niti kriči. Vjerojatno bi se na njega odnosio spomen grabljivice koja ubija zeca u *Ilijadi* (XVII, 674–9). Ipak, valja kazati, da ni ostale vrste orlova „ne preziru slastnoga mesa plašljivoga zeca“. Opisujući tipično gnijezdo jednog orlovskog para, Gjurašin slikovito veli: „Kad su mladi ponarasi, izgleda gnijezdo kao klaonica. Okolo leže komadi životinja, što ih nijesu mladi mogli proždrieti. Bechstein pripovijeda, da se našlo kraj nekoga orlova gnijezda ostanaka od 40 zečeva i do 300 pataka. U drugom je jednom gnijezdu, do kojega se dao lovac Ragg na užetu spustiti, ležala jedna još nedirnuta mlada divokoza i jedna napola požderana, ostatak jedne lisice, jednoga svizca i od pet alpinskih zecova“. (Gjurašin 1901: 73). Budinski objašnjava da se ovaj dio teksta odnosi na surog orla koji je „tipičan“ orao. Tekstovi koji spominju samo „orla“ bez atributa vrste stoga se redovito odnose na surog orla.

7 Secundi generis pygargus in oppidis et in campis, albicante cauda. Tertii morphnos, quam Homerus et percnum vocat, aliqui et plangum et anatarium, secunda magnitudine et vi; huic vita circa lacus. Phemonoe Apollinis dicta filia dentes esse ei prodidit mutae alias carentique lingua, eandem aquilarum nigerrimam, prominentiore cauda. Consensit et Boethus. Ingenium est ei testudines raptas frangere e sublimi iaciendo, quae fors interemit poetam Aeschylum praedictam fatis, ut ferunt, eius modi ruinam secunda caeli fide caventem.

8 Item quarti generis est percnopterus, eadem oripelargus, vulturina specie alis minimis, reliqua magnitudine antecellens, sed inbellis et degener, ut quam verberet corvus. Eadem ieiuniae semper aviditatis et querulae murmurationis. Sola aquilarum exanimata aufert corpora, ceterae cum occidere considunt.

²¹ *pygargus*, -i, m., = πύγαργος, od grčkog πυγῆ ἀργή – bijeli rep. Još jedan primjer izravnog Plinijevog posezanja za Aristotelovim opisom (*Hist. an.* 618b19–22), premda se u njemu ne govori ništa o bijelom repu. Aristotel još podcrtava da je surov prema svojim mladima, za razliku od melanaetosa. Plinijevi komentatori Bostock i Riley u svom komentaru vele da je perje u Aristotela opisano kao u običnog orla (*Falco fulvus*), koji je dovoljno jak da zgrabi lane, a da bi prema navici da živi u ravninama mogao biti *Falco Gallicus*. Naziv *pygargus*, koji se obično koristi za velikog morskog orla (*Falco albicilla*) koji često obilazi jezera i morsku obalu, više bi odgovarao Plinijevu *haliaetusu*.

Budinski zapaža: jedina grabljivica kod koje bi prvo u opisu bio istaknut bijeli rep je štekavac *Haliaetus albicilla* koji je ogromna ptica, veća od surog orla, i ne odgovara ostalim dijelovima opisa. Ženke eja (rod *Circus*) imaju bijele trtice i možda više odgovaraju ovom opisu. Jedna vrsta eja (livadarka *Circus pygargus*) uobičajena je u poljima i u blizini naselja u Sredozemlju, a ostale su tu prisutne zimi i u seobi. – F. Capponi, nakon opsežnog komentara na brojne ranije pokušaje da se *pygargus* identificira s nekim od poznatih orlova, osobito gore spomenutima, zaključuje da se u relevantnim navodima kod Aristotela i Plinija mogu prepoznati: 1) ptici kraljevskog orla ili prelazne faze *Aquila nobilis*, za koju se jednom smatralo da se razlikuje od kraljevskog orla; 2) carski orao – orao krstaš (*Aquila heliaca*). Gornje perje carskog orla ima nečistu bijelu boju s pjegama, dok je u mladim rep bijelo-smeđ. Kruži između planina i ravnica, na mjestima gdje se ne boji čovjeka, a gnijezdi se i po selima. Ipak, Capponi ističe kako epitet „ubojice lanadi” bolje pristaje mladima kraljevskog orla (*Aquila chrysaetos*), jer carski nije na glasu kao naročito divlji predator. Pita se, međutim, jesu li stari bili u stanju razlikovati ove dvije vrste. — Za stil kojim se, dakle, zlatni orao obrušava na plijen, vidi dalje u *HN X*, 17. – I orao krstaš (*Aquila heliaca*) i suri orao (*Aquila chrysaetos*) u Hrvatskoj su na popisu „kritično ugroženih vrsta”. Zadnji par krstaša koji se gnijezdio u nas, kod Molovina u neposrednoj blizini Iloka, zadnji put je zapažen 2001. godine. Procjena ukupne gnijezdeće hrvatske populacije surih orlova bila je 25-30 parova, od čega samo 15-20 aktivnih.

²² *morphnos*, -i, m. (μόρφνος) nosi višestruko značenje: crn, ali i okretan, koji grabi. Suda (*Suidae Lexicon*, σ 1269) tvrdi da je to jedini orao koji ne lovi, već se hrani samo strvinom. Kod Aristotela (*Hist. an.* 618b25–6) *morphnos* je jedno od tri imena za drugu vrstu u njegovoj klasifikaciji orlova. Živi u šumovitim dolinama i uz jezera. Izrazi koje spominje Plinije, *morphnos* i *percnum*, ukazuju na ures njegove odore, dok *plangus* i *anataria* pak ukazuju na njegovo ponašanje. Vidjet ćemo dalje da se Plinije ponešto odvaja od Aristotela (*Hist. an.* 620a1–12) u pogledu opisa habitata. Aristotelov ‘*plangus*’, koji zauzima drugo mjesto po veličini i snazi, živi u planinskim rebrima i dolinama, i uz močvarna jezera, a naziva se „ubojica pataka” i „crnpu rast orao”.

Naravno, i u ovom slučaju imamo čitav niz različitih prijedloga u pogledu identifikacije. Arnott smatra da ovi opisi u pogledu boje odore i staništa kombiniraju odlike zlatnog orla (*Aquila chrysaetos*) i [istočnog] carskog orla (*A. heliaca*), jer je suri orao uglavnom šutljiv, a ovaj drugi prilično bučan. Oba su neustrašivi grabežljivci, iako se znaju zadovoljiti i strvinom, dok suri zaista lovi i kornjače. No, jednako je prihvatljivo Capponijevo upozorenje da bi Plinijeve bilješke mogle biti temeljene i na promatranju orla klokotaša (*Aquila clanga*), koji veličinom, metamorfozom boja tijekom različitih faza, nastavljanjem planina i ravnica uz rijeke i radiusom krstarenja dobro

7 Drugoj vrsti pripada *pŷgargus*, bijeloga repa, koji živi u gradovima i poljima.²¹ Treći je *morphnos*,²² kojega Homer naziva *percnum*, a neki i *plangum* i *anataria*,²³ prema veličini i snazi; živi uz jezera. Femonoja,²⁴ koja je smatrana Apolonovom kćeri, navela je da taj orao ima zube, ali ni glasa ni jezika. Da je također najcrnji od svih orlova, s najdužim repom.²⁵ S ovim se slaže i Boet.²⁶ Vješt je u razbijanju oklopa uhvaćenih kornjača bacajući ih s visine. Jedan je takav sudbonosan pad ubio pjesnika Eshila.²⁷ Kažu da se on od takva usuda koji mu je pretkazalo proročište čuvao tako što se čvrsto pouzdavao u boravak na otvorenom.²⁸

8 Četvrtoj vrsti pripada *percnopterus*,²⁹ odnosno *oripelargus*,³⁰ vrlo malih krila kao sup, premašujući ga veličinom drugih dijelova tijela. Neratoboran i nimalo sličan svojoj vrsti, toliko da ga i gavran napada. Uvijek je gladan i halapljiv i žalosno kriči. Jedini od orlova odnosi mrtva tijela, dok drugi ostaju ondje gdje ubiju plijen.

odgovara opisima. Zapaža ih se u znatnom broju nad Bosporom, tijekom razdoblja „prolaza”. Baš jedna *Aquila clanga* mogla je letjeti nad čuvenim Homerovim prizorom kada je Prijam izašao u susret Ahileju. Istina je pak da klokotaš ispušta snažan žalostan krik, ali to je uglavnom s proljeća. — Već spomenuta *Crvena knjiga ptica Hrvatske* (2013) uvrštava orla klokotaša među kritično ugrožene vrste. Zimuje u Africi i Aziji, a u čitavoj Europi gnijezdi se manje od 900 parova. U nas tek 1-5 ptica zimuje na području Kopačkog rita, te 2-3 na području Lonjskog polja, a tu dolaze – kako je pokazalo telemetrijsko praćenje njihova kretanja – iz Poljske i Estonije.

²³ Plinije ovdje niže sinonime (Homerov *percnum*, te *plangum* i *anataria*) za orla kojega Capponi identificira kao *Aquila clanga Pallas*. Prvotno značenje riječi je „crn/crno”. — „Ubojica pataka” zove se u Aristotela *Nētophonus* (*Hist. an.* 618b25), kao alternativno ime za *Plangos* i *Morphnos* (po Arnottu pak, bio bi to *Aquila chrysaetos* ili *A. heliaca*). Po mom skromnom sudu mogao bi odgovarati našem patčaru, orlu štekavcu, ribaru (*Haliaëtus albicilla*), koji je među najvećim našim orlovima. „Njega je naći uz morske obale i velike rieke, koje obiluju ribom i vodenim pticama, koje su mu potrebne za hranu. (...) Gorskih krajeva ne voli, kao njegovi veliki stričevi orao suri i krstaž”. (Gjurašin 1901: 77).

²⁴ *Phēmōnōē*, -ēs, f., = Φημονόη, svećenica u Delfima. Plinije je spominje dvaput: *HN* X, 7; 21.

²⁵ Ovaj opis spaja značajke surog orla, orla pravog – zlatasa (*Aquila chrysaetos*) i carskog orla (*A. heliaca*). Prvi zaista hvata kornjače i razbija ih bacajući ih s visine. No ni jedan ni drugi nemaju istaknute repove, a carski orao je pritom i dosta bučna ptica. Love i hrane se živim plijenom, ali se znaju zadovoljiti i strvinom. Više: Thompson 1936: 204; André 1967: 107–108, Capponi 1979: 83–86, 343; Arnott 2012: s.v.

²⁶ Boet iz Sidona, stoički filozof iz 2. st. stare ere, napisao knjigu *O prirodi*. *Cic. Div.* I, 8, 13; II, 21, 47.

²⁷ Nakon što je 458. g. pr. Kr. napisao trilogiju *Orestija*, Eshil je otišao u Gelu na Siciliji gdje je 456/455. g. pr. Kr. umro u dobi od 69 godina. Naoko apsurdnu priču da je stradao tako što mu je orao ispustio kornjaču na čelavu glavu mogao je izmisliti i neki kasniji komediograf. Donosi je i Valerije Maksim, rimski pisac iz 1. stoljeća (*Facta ac dicta memorabilia* IX, 12ext, 2), autor zbirke povijesnih anegdota i kurioziteta (*Spomena vrijedna djela i izreke*) posvećene caru Tiberiju.

²⁸ Očigledno se odnosi na mogućnost pada kakva stabla ili dijelova urušene kuće.

²⁹ *περκνόπτερος* ili *περκόπτερος*, *percnopterus*. Riječ je o prvoimenovanom orlu četvrte Aristotelove vrste (*Hist. an.* 618b31–619a3), makar kritika nije sigurna je li ga pisao kao *perkopteros* (s krilima kao u jastreba) ili možda *perknopteros* (tamnih krila). Moguće da je u Plinija to *Neophron percnopterus percnopterus* L. – crkavica, grabljivica-strvinar najmanjih krila, bijela tijela, s crnim letnim perima. Budinski potvrđuje identifikaciju podcrtavajući da gavran ne napada druge, znatno veće strvinare. Služeći se kamenjem otvara ptičja, pa i nojeva jaja. Staništa su mu na jugu Europe, u Africi, na Arapskom poluotoku, u Indiji i srednjoj Aziji, a u Hrvatskoj se drži ugroženom vrstom. Više: HE 2021: s.v.

³⁰ Prema Capponiju (1979: 87) *oripelargus* (= „planinska roda”) može biti jedino spomenuti *Neophron percnopterus percnopterus*. Imaju krila i bijela tijela slična egipatskim supovima, odnosno rodama, posebno kad ih se gleda sa zemlje.

Haec facit ut quintum genus γνήσιον vocetur velut verum solumque incorruptae originis, media magnitudine, colore subrutilo, rarum conspectu. Superest haliaëtus, clarissima oculorum acie, librans ex alto sese visoque in mari pisce praeceps in eum ruens et discussis pectore aquis rapiens.

9 Illa quam tertiam fecimus aquaticas aves circa stagna adpetit mergentes se subinde, donec sopitas lassatasque rapiat. Spectanda dimicatio, ave ad perfugia litorum tendente, maxime si condensa harundo sit, aquila inde ictu abigente alae et, cum adpetat in lacu, scandente umbramque suam nanti sub aquam a litore ostendente, rursus ave in diversa et ubi minime se credat expectari emergente. Haec causa gregatim avibus natandi, quia plures simul non infestantur respersu pinnarum hostem occaecantes. saepe et aquilae ipsae non tolerantes pondus adprehensum una merguntur.

10 Haliaëtus tantum inplumes etiamnum pullos suos percutiens subinde cogit adversos intueri solis radios et, si coniventem humectantemque animadvertit, praecipitat e nido velut adulterinum atque degenerem; illum cuius acies firma contra stetit educat.

11 Haliaëti suum genus non habent, sed ex diverso aquilarum coitu nascuntur; id quidem, quod ex his natum est in ossifragis genus habet e quibus vultures minores progenerantur, et ex his magni qui omnino non generant. Quidam adiciunt genus aquilae quam barbatam vocant, Tusci vero ossifragam.

12 IV. Tribus primis et quinto aquilarum generi inaedificatur nido lapis aëtites (quem aliqui dixere gagiten) ad multa remedia utilis, nihil igne deperdens. Est autem lapis iste praegnans intus alio, cum quatiat velut in urceo sonante. Sed vis illa medica non nisi nido dereptis.

³¹ γνήσιος, α, ον, (γένος) – *gnēsius* znači „čista roda”. Aristotel (*Hist. an.* 619a8–14) sve druge vrste ptica – ostale orlove, jastrebove, do najmanjih ptičica – smatra križancima. Plinije i ovdje slijedi opis grčkog filozofa-naturalista, ali podcrtava zagasito rudu boju ovog orla. Ovaj je orao veći od ostalih, pa i od phene (vjerojatno crni sup – *Aegyptius monachus*). Rijetko ga se vidi, kao što je slučaj i s posve enigmatičnom planinskom grabljičicom *cymindis*. Homer u *Ilijadi* (XIV, 283–293) piše da bogovi tu planinsku pticu kristalna glasa zovu *chalcis*, a smrtnici *cymindis*. – Filolozi i ornitolozi uspoređivali su kontradiktorne opise antičkih pisaca ne bi li i identificirali ovu pticu u prirodi. Suglasja, naravno, nema. Čini se ipak da bi Aristotelovu opisu najbolje pristajao *Gypaetus barbatus* – kostoberina, „strvinar starog svijeta”, jedini pripadnik roda *Gypaetus*, među najrjeđim europskim pticama grabljičicama. Koštana srž čini glavninu njegove ishrane, zato s visine baca kosti da bi ih razbio. Tako ponekad čini i s kornjačama. Po tome bi se na njega odnosila dva imena koja Plinije donosi dolje: *barbata* i *ossifraga*. — Za detaljnu diskusiju o problemu vidi: Thompson (1936: 4–5), André (1967: 86), Capponi (1979: 87–89), Arnott (2012: s.v.).

³² Po Cuvieru veliki morski orao, štekavac – *Haliaetus albicilla*. Linné ga, ovisno o životnoj dobi, zove *Falco albicaudus* i *Falco ossifraga*.

³³ Plinije proturječi sam sebi, jer ga je u nabranju rodova uvrstio u šesti.

³⁴ *Haliaetus*, -i, m.; ἁλιαιετός ili ἁλαιοετός, ó = morski orao. Značajke, opisane u *HN*, opširnije iznosi Aristotel (*Hist. an.* 593b23–24, 619a3–8). Mogao bi odgovarati štekavcu ili, vjerojatnije, orlu bjelorepanu, koji se međusobno značajno razlikuju po veličini i izgledu. Prvi je lijepo opisan u: Gjurašin 1901: 77–83; drugi u: Hirc 1938–1947. Alcott smatra da Aristotelovo, odnosno Plinijevo objašnjenje nemilosrdnog načina kojim *Haliaëtus/haliaetus* tretira mlade s nekim hendikepom dolazi iz pokušaja da se protumači činjenica da ova ptica obično leže dva jaja, pri čemu samo jedan ptić preživi. Važno je pak naglasiti da se Plinije u detaljima slikovita opisa ovdje odvaja od Aristotela. Za tako oštroidna lovca presudno je, logično zaključuje Plinije, da razluči ptića koji netremice gleda od onog čije

Ova je ptica uzrokom što je peta vrsta nazvana „pravim orlom” *gnesios*,³¹ kao jedina čista porijekla, srednje veličine, zagasito crvenkaste boje, rijetko se susreće.

Preostaje *haliaetus*³² izvanredno oštra vida, koji lebdi u visinama i kad u moru ugleda ribu, žestoko se sunovrati na nju, prsima rastvori vodu i zgrabi je.

9 Onaj orao kojega smo pribrojili trećoj vrsti lovi vodene ptice oko stajaćih voda i grabi ih omamljene i umorne od čestih zaranjanja. Borba je vrijedna promatranja: ptica strema prema obali kao utočištu, naročito ako postoji gusta trska, a orao je odatle tjera lepetom krila i dok je lovi u jezeru, leti uvis pokazujući svoju sjenu ptici koja roni od obale, pa se ona vraća natrag i izranja ondje gdje je on najmanje očekuje. Zbog ovoga ptice moraju plivati u jatu, budući da ne može istovremeno napasti više njih, jer prskanjem krilima zasljepljuju protivnika. Često i sami orlovi ne podnesu težinu ulovljena plijena pa se zajedno potope.

10 Samo *haliaetus* (morski orao) udarajući prisiljava svoje goluždrave ptice da gledaju u zrake sunca, i ako primijeti da neki žmiri i da mu suzi oko, izbacuje ga iz gnijezda kao da je lažan i izrod, a podiže onoga čiji pogled ostaje nepomičan.

11 *Haliaeti* ne pripadaju posebnom rodu,³³ nego se rađaju parenjem različitih orlova.³⁴ Mladunac koji se tako izlegne pripada rodu *ossifraga*, od kojega potječu manji supovi, a od njih veliki supovi koji su potpuno jalovi. Neki dodaju³⁵ rod orla kojeg nazivaju bradatim,³⁶ dok ga Etruščani zovu *ossifraga*.³⁷

12 IV. Prve tri vrste orlova, kao i peta, ugrađuju u gnijezdo orlovski kamen, koji neki nazivaju *gagates*,³⁸ koristan za mnoge lijekove, otporan na vatru. Taj kamen ima u sebi drugi, koji zveckaa kao da ga se protresa u vrču. No ljekovita svojstva imaju samo oni uzeti iz gnijezda.³⁹

oko suzi i žmirka. – Osobito teško mjesto je interpretacija Plinijeve tvrdnje (u nastavku teksta), da *Haliaeti* ne pripadaju posebnom rodu, nego da se rađaju parenjem različitih orlova. Za opširniju diskusiju vidi: Capponi 1979: 89–95, te Arnott 2012: s.v.

³⁵ Ovo bi bila sedma vrsta.

³⁶ *Gypaetus barbatus*?

³⁷ *Ossifraga*, -ae, f.; *ossifragus*, -i, m. Vidi i: *HN* XXX, 60, 63, 68. Naš naziv kostoberina upućuje na sposobnost ptice da razbija kosti bacajući ih s visine na stijenje.

³⁸ *gāgātes*, -ae, m., = γαγάτης (λίθος). Vidi i *HN* XXXVI, 19.

³⁹ *āētītēs*, -ae, f., = ἀετίτης, izvedenica od ἀετός, orao. Kad se uz ove navode pribroje oni koji se iznose u *HN* XXX, 130 i XXXVI, 39, pred oči nam dođe tipična Plinijeva priča, nesumnjivo folklornog podrijetla, koja će – sad ovjerena autoritetom klasičnog literarnog izvora – imati dugu fortun u srednjovjekovnoj imaginaciji, te utjecaj na medicinsku literaturu sve do praga prosvjetiteljstva. Aetit ima, veli naš prirodopisac, veliku reputaciju već zbog imena koje nosi. U gnijezdima orlova uvijek se nađu u paru, kao muški i ženski kamen, bez kojih se orlovi ne bi mogli razmnožavati. Otud su u gnijezdu uvijek samo dva ptica. Trudnice, kao i blago, koji te kamenove drže uz tijelo, zaštićene su od pobačaja, no u času porođaja ih moraju ukloniti. Mnogi od takvih kamenova stekli su status gema s pretpostavljenim ljekovitim, odnosno profilaktičkim svojstvima. Djelotvornost im dolazi iz same strukture: u šupljini kamena nalazi se neko zrnce ili manji kamenčić koji zveckaa, ukazujući da je kamen u drugom stanju. Pripijen uz kožu, takav je kamen pomagao u prepartalnom stanju, ali jednako djelotvorno sprječavao padavicu, kugu, dizenteriju, odvrćao zmije, razotkrivao lupeže, pomagao da se utvrdi je li žena vjerna, itd. Optočeno srebrnim okvirom, orlovsko kamenje koristilo se kao amajlija. Naravno, Plinijevi aetiti – kojima se odvaja od inače gotovo ropskog praćenja Aristotelova pripovijedanja o pticama – samo su jedni među brojnim fabuloznim kamenjima čudotvornih svojstava, kojima literatura posvećuje sve više pažnje. Za ove vidi: Drake 1940: 128–132; Bromehead 1947: 16–22; Duffin 2012: 179–197.

13 Nidificant in petris et arboribus, pariunt et ova terna, excludunt pullos binos, visi sunt et tres aliquando. Alterum expellunt taedio nutriendi: quippe eo tempore ipsis cibum negavit natura prospiciens ne omnium ferarum fetus raperentur; unguis quoque earum invertuntur diebus iis, albescunt inedia pinnae, ut merito partus suos oderint. Sed eiectos ab his cognatum genus ossifragi excipiunt et educant cum suis.

14 Verum adultos quoque persequitur parens et longe fugat, aemulos scilicet rapinae. Et alioqui unum par aquilarum magno ad populandum tractu, ut satietur, indiget; determinant ergo spatia, nec in proximo praedantur. Rapta non protinus ferunt, sed primo deponunt, expertaeque pondus tunc demum avehunt.

15 Oppetunt non senio nec aegritudine sed fame, in tantum superiore ad crescentem rostro ut ad uncitas aperiri non queat. A meridiano autem tempore operantur et volant, prioribus horis diei, donec impleantur hominum conventu fora, ignavae sedent. Aquilarum pinnae mixtas reliquarum alitum pinnae devorant. Negant umquam solam hanc alitem fulmine exanimatam; ideo armigeram Iovis consuetudo iudicavit.

16 V. Romanis eam legionibus Gaius Marius in secundo consulatu suo proprie dicavit. Erat et antea prima cum quattuor aliis: lupi, minotauri, equi aprique singulos ordines anteibant; paucis ante annis sola in aciem portari cepta erat, reliqua in castris relinquebantur; marius in totum ea abdicavit. Ex eo notatum non fere legionis umquam hiberna esse castra ubi aquilarum non sit iugum.

17 Primo et secundo generi non minorum tantum quadripedum rapina sed etiam cum cervis proelia. Multum pulverem volutatu collectum insidens cornibus excutit in oculos, pinnis ora verberans, donec praecipitet in rupes. Nec unus hostis illi satis: est acrior cum dracone pugna multoque magis anceps, etiamsi in aere. Ova hic consecratur aquilae aviditate malefica; aquila hoc rapit ubicumque visum. Ille multiplici nexu alas ligat, ita se implicans, ut simul decidat ipse.

⁴⁰ Kod orlova roda *Aquila* je karakteristično – navodi Budinski – da snesu 2 (1-3) jaja, ali veći i snažniji ptič ubija mlađeg, a roditelji u tome ne sudjeluju. Agresivnost ovisi o količini hrane i u dobrim uvjetima je moguće da oba ptiča ipak zajedno odrastu. To ponašanje ima i svoj naziv, kainizam, referirajući se na biblijsku priču o Kainu i Abelu.

⁴¹ Još jedan „prijepis” iz Aristotela koji sâm nije odolio a da ne doda kako postoji narodna priča da je orao na taj način kažnjen, jer je nekoč bio čovjek koji je odbio zabavljati stranca! (*Hist. an.* 619a20). Budinski smatra da ovaj opis orlova koji ugibaju zbog prerasla kljuna ima možda veze s pticama zatočenima u kavezima, hranjenima samo čistim mesom, zbog čega se kljun ne troši.

⁴² Aristotel veli, a Plinije preuzima, da je pravo vrijeme da se orao raskrili u potrazi za plijenom od podneva do večeri, a ujutro dok se ne otvori tržnica ostaje na gnijezdu. No samo u Plinija nalazimo opasku da orlovska pera uništavaju pera drugih ptica ako su im primiješana. Sv. Albert Veliki (*Albertus Magnus*) tvrdi da za to zna iz vlastita iskustva. Opisujući apetit suroga orla i način kojim ždere svoj plijen, Gjurašin dodaje: „Za njegovo zdravlje potrebno je i perje i dlaka, koju također proždire. Po svojoj prilici mu ono čisti želudac. Kasnije izbluje i opet perje i dlake u gvalama, što čini obično svakih 5-8 dana. Kost, što ih također rado proždire uz meso, prokuha posvema. Poslije dobrog ručka redi u miru svoje perje, ili se daje do vode, da se napoji ili i okupa”. (Gjurašin: 72).

⁴³ Aristotelova tvrdnja da ljudi od svih ptica smatraju orla božanskim jer kruži na golemim visinama i nad ogromnim prostranstvima (*Hist. an.* 619b6) smatra se lako shvatljivom, kao što nam je jednostavno razumjeti

13 Grade gnijezda na stijenama i stablima, polažu do tri jaja, a izlegu se dva, katkada i tri mlada. Jednoga izbace kad se iscrpe od hranjenja. Jer, u to doba priroda im samima uskraćuje hranu da ne ugrabe mladunčad ostalih divljih životinja. U tom razdoblju im se kandže zaokrenu, perje pobijeli od gladi, pa s pravom mrze svoje mlade. Ipak, izbačene ptice prihvaća srodna vrsta *ossifraga* i odgaja ih sa svojima.⁴⁰

14 Roditelj ih, međutim, proganja i tjera daleko čak i kad odrastu, kao takmaca u lovu. Osim toga, jedan par orlova treba veliko područje za lov da bi se nasitio; označavaju stoga područje i ne love u susjednom. Ne odnesu plijen odmah, nego ga najprije odlože, odmjere težinu i tek tada odlete.

15 Ne umiru ni od starosti ni od bolesti, nego od gladi jer im gornji dio kljuna toliko naraste da se zbog zakrivljenosti ne može otvoriti.⁴¹ Zaposleni su i lete sredinom dana, a u ranijim satima sjede besposleni dok se trgovi ne napune dolaskom ljudi. Orlovska pera uništavaju pera drugih ptica, ako su s njima pomiješana.⁴² Tvrdi se da je to jedina ptica koju nije ubila munja, zbog čega se držalo običajem da orao bude Jupiterov štitonoša.⁴³

16 V. Kad je Gaj Marije⁴⁴ bio drugi put konzulom, dodijelio je orla kao trajni simbol rimskim legijama. Bijaše i prije toga prvi uz četiri ostala: išli su ispred pojedinih redova vukovi, minotauri, konji i veprovi. Nekoliko godina prije Marija počeo se samo orao nositi u bitku, dok su se ostali ostavljali u taboru; on ih je potpuno ukinuo.⁴⁵ Otada je primijećeno, da je u zimskom taboru legije gotovo uvijek bio par orlova.

17 Prva i druga vrsta orlova ne grabi samo manje četveronožne životinje, nego se čak i s jelenima bore.⁴⁶ Sakupivši puno prašine valjanjem smjesti se između rogova i mašuci krilima strese mu je u oči, dok ga ne strmoglavi na liticu. Nije mu dovoljan jedan neprijatelj: još je žešća borba sa zmajem⁴⁷ i puno neizvjesnija, iako se vodi u zraku. Zmija traži orlova jaja sa žestokom pohlepom; orao je grabi gdje god je ugleda. Ona mu višestrukim zavojima obavije krila, i tako ga grleći, zajedno s njim pada.

zbog čega je ta ptica bila povezana sa Zeusom/Jupiterom, odnosno samim nebesima. U nepreglednoj literaturi upućujemo na klasičnu studiju: Wittkower 1939: 293–325.

⁴⁴ Rimski vojskovođa i političar (157–86. g. stare ere), pobijedio numidskog kralja Jugurtu, Cimbri i Teutonci. Zbog sukoba sa Sulom izbio je građanski rat 88. g. stare ere. Dok se Sula borio protiv Mitridata, Marije je preuzeo vlast u Rimu, postavši sedmi put konzulom. Odmah iza toga je umro. Poznat je po reformi vojske stvorivši dobrovoljačku plaćeničku vojsku, osiguravši Rimu vojnu prevlast.

⁴⁵ Godine 104. stare ere.

⁴⁶ Ovaj opis, prema Budinskom, djelomično odgovara načinu predacije surog orla na liticama gdje napada i inače preveliki plijen – divokoze, na primjer – nastojeći ga srušiti sa stijena.

⁴⁷ Više: Wittkower 1939. Klasični opis borbe orla i zmaja donosi, naravno, Vergilije (*Aen.* XI, 755 i d; prijevod prema Vergilije 2005: 302–303).

„Tarhon na orla je nalik, a Venul je kakono zmija,
Što se med pandžama orlu visoko u uzduhu svija
Krivi se ranjenim tijelom i snagom se upinje cijelom
Ježi se, ljuskama miče, piskutljivo sikće i psiče,
Ali iz nokta svijena ne ispušta orao plijena,
Kukastim kljunom ga bije i uvis sve više se vije.”

18 VI. Celebris apud Seston urbem aquilae gloria est: educatam a virgine retulisse gratiam aves primo, mox deinde venatus adgerentem, defuncta postremo in rogam accensum eius iniecisse sese et simul conflagrasse. Quam ob causam incolae quod vocant heroum in eo leo fecere appellatum Iovis et virginis, quoniam illi deo ales adscribitur.

19 VII. Vulturum praevalent nigri. Nidos nemo attigit; ideo et fuere qui putarent illos ex adverso orbe advolare, falso: nidificant in excelsissimis rupibus. Fetus quidem saepe cernuntur, fere bini. Umbricius haruspicum in nostro aevo peritissimus parere tradit ova tredecim, uno ex his reliqua ova nidumque lustrare, mox abicere; triduo autem ante advolare cos ubi cadavera futura sunt.

20 VIII. Sanqualem avem atque inmusulum augures Romani magna in quaestione habent. Inmusulum aliqui vulturis pullum arbitrantur esse et sanqualem ossifragae. Masurius sanqualem ossifragam esse dicit, inmusulum autem pullum aquilae priusquam albicet cauda. Quidam post Mucium augurem visos non esse Romae confirmavere, ego, quod veri similis, in desidia rerum omnium arbitror non agnitos.

21 IX. Accipitrum genera sedecim invenimus: ex his aegithum claudum altero pede prosperrimi augurii nuptialibus negotiis et pecuariae rei: triorchem a numero testium, cui principatum in auguriis Phemonoe dedit. Buteonum hunc appellant Romani, familia etiam ex eo cognominata, cum prospero auspicio in ducis navi sedisset. Epileum Graeci vocant qui solus omni tempore apparet, ceteri hieme abeunt.

⁴⁸ Sest (grč.: Σηστός, lat.: Sestus) bio je drevni grad u Trakiji. Nalazio se na trakijskom poluotoku Hersonezu na europskoj obali Helesponta, nasuprot drevnom gradu Abidu, u blizini grada Eceabata u današnjoj Turskoj.

⁴⁹ Ovdje se zacijelo govori o velikom crnom supu, ili supu starješini (*Aegyptius monachus* L.), danas posve rijetkom na europskim, grčkim, apeninskim, a izumrlom u hrvatskim planinama i ravnicama, rudinama i šumama. Vidi: Capponi 1979: s.v. *voltvr* (*vultvr*), *-vris*, *m*. Usput ćemo samo spomenuti zanimljiv navod koji donosi Giacomo Concina (1810: 63–64), kojega su – kao i Alberta Fortisa prije njega, na obližnjem Biokovu – 20. lipnja 1804. iznenadili supovi u prostoru oko donjeg toka Cetine: „strašne životinje, krila širokih dvanaest stopa (= 3,60 m), koje grabe svojim kandžama (što sam i sâm vidio s najvećim čuđenjem) janjad, a ponekad i djecu sirotih pastira”. — Prema spomenutoj *Crvenoj knjizi ptica Hrvatske* (2013), hrvatska populacija ovih supova izumrla je u prvoj polovini 20. stoljeća, ponajprije zbog odumiranja tradicionalnog stočarstva i sječe velikih stabala. Gnijezdio se u Slavoniji, srednjoj i južnoj Dalmaciji i vjerojatno na kvarnerskim otocima: „U srednjoj Dalmaciji bio je rijetka gnjezdarica. Jedna je odrasla ptica u vrijeme gniježdenja 1884. odstrijeljena na otoku Čiovu, a druga 1887. u okolici Splita. Princ Rudolf ih je promatrao u vrijeme gniježdenja u blizini Dubrovnika, na Drijenu, između Ivanice i Župe. Posljednje je bilježenje u tom području ptica ubijena u Lečevici pokraj Splita 1947.”

⁵⁰ Plinije ovdje fabulira Aristotelov navod da nitko nikad nije vidio ni supove mlade ni gnijezdo, odnosno da nitko ne može reći odakle dolaze, iz čega je Herodor, otac Brisona sofista, zaključio da sup pripada nekoj dalekoj zemlji izrazitih visina. – Sup starješina, zapaža Budinski, zaista dominira nad ostalim vrstama na strvini, koje čekaju da se on najede. Gnijezdi se na stablima (za razliku od svih ostalih europskih strvinara), pa se zbog toga možda dolazi do neobičnog zaključka da im gnijezdo nitko nije pronašao.

⁵¹ U Aristotela: „jedno – najviše dva”.

⁵² Priča zrcali vjerovanje da supovi imaju toliko istančan osjet mirisa mrtvih tijela, da su u stanju – Egipćani su govorili – predskazati mjesto bojnog polja sedam dana unaprijed. U stvarnosti, ističe Budinski, supovi Starog svijeta uopće nemaju razvijeno osjetilo mirisa i strvine traže oštrim vidom.

⁵³ Za kompliciranu diskusiju o ovoj vrsti, koju je također nemoguće jednoznačno identificirati s obzirom na kontradiktorne opise u Plinija i drugih antičkih pisaca, vidi Capponi 1979: s.v. *inmusulus*, *-i*, *m*.

18 VI. Veličajna je slava o orlu u gradu Sestu:⁴⁸ da je djevojci koja ga je othranila uzvraćao zahvalnost donoseći joj ispočetka ptice, potom dobivajući divljač, da bi se, kad je naposljetku umrla, bacio na njenu zapaljenu lomaču i zajedno s njom izgorio. Zbog ovoga su stanovnici na tom mjestu sagradili ono što se zove *heroum* u čast Jupitera i Djevice, jer je orao posvećen tome bogu.

19 VII. Od supova su crni najjači.⁴⁹ Nitko nije pronašao njihova gnijezda, pa su postojali neki koji su smatrali da oni dolijeću sa suprotne strane svijeta.⁵⁰ To je pogrešno, jer oni svoja gnijezda grade na najvišim stijenama. I mladi im se često mogu vidjeti, uglavnom u paru. Umbricije, najučteniji haruspeks našeg vremena, kaže da sup snese trinaest jaja,⁵¹ da jednim od njih čisti ostala i svoje gnijezdo, a zatim ga izbacuje. Navodi i da tri dana prije prelijeću mjesta gdje će se nalaziti leševi.⁵²

20 VIII. Među rimskim augurima veliki je prijepor oko ptica poznatih kao *sangualis* i *immusulus*. Neki smatraju da je *immusulus* supov,⁵³ a *sangualis* osifragin mladunac.⁵⁴ Masurije kaže da je *sangualis* osifraga, a *immusulus* orlov ptic prije nego što mu pobijeli rep. Neki tvrde da one u Rimu nisu bile viđene nakon augura Mucija.⁵⁵ Ja smatram da je puno vjerojatnije da zbog površnosti u svemu nisu bile prepoznate.

21 IX. Znamo za šesnaest vrsta sokolova.⁵⁶ Među njima je *aegithus*,⁵⁷ hrom na jednu nogu,⁵⁸ vrlo povoljan znak kod vjenčanih ugovora i poslova vezanih za stoku, pa *triorchis*,⁵⁹ nazvan tako po trima testisima,⁶⁰ kojemu je Femonoja⁶¹ dala primat među znamenjima. Rimljani ga nazivaju *buteo* po kojemu je i porodica dobila nadimak,⁶² jer se spustio kao sretan znamen na admiralski brod. Grci nazivaju *epileum* onoga koji se pojavljuje u svakom godišnjem dobu, dok ostali zimi odlaze.⁶³

⁵⁴ Capponi 1979: s.v. *sanqualis*, -is, f. *Immusulus* i *sangualis*, te orao i sup su ulazili u usku grupu augurskih ptica. Rasprava o identitetu prvih dviju ptica izlišna je s obzirom na to da sam Plinije veli da su nestale s rimskog neba prije više od 150 godina; čak i kad bi još postojale, nitko ih ne bi mogao prepoznati među tolikim varijetetima orlova (i supova).

⁵⁵ Umro oko 87. g. stare ere.

⁵⁶ *Accipiter*, -tris, m. — Aristotel navodi deset vrsta.

⁵⁷ Vidi Capponi 1979: s.v. *aegithus*, -i, m. (= αἰγιθός), koji nakon dugačke diskusije (str. 36–40 i *passim*) zaključuje da je, uslijed kontradiktornih opisa izgleda, ponašanja i staništa ove ptice, nemoguće odrediti koja bi među sokolovima zaista bila, jer niti jedan ne objedinjuje sva opisana svojstva.

⁵⁸ Jedna od Plinijevih konfabulacija – jer nijedna među mediteranskim pticama nije hroma – ali preuzeta od Aristotela (*Hist. an.* 616b9–10) i drugih. Ipak, veli Budinski, sokolovi se na tlu često kreću u malim, nespretnim skokovima, a u slučaju da u jednoj nozi drže plijen, to kretanje zaista izgleda kao hromo ili šepavo.

⁵⁹ *triorchis*, -is, m. (grč. τριόρχης, -ou, ó). Za Aristotelova zapažanja vidi: *Hist. an.* 592a4. Prema Capponiju (1979: 490) mogla bi to biti *Circaetus gallicus*, dok bi *buteo* (što je prema Pliniju latinski sinonim za jednu te istu pticu) bio sokol mišar, škanjac (*Buteo buteo* L.).

⁶⁰ Ovo s testisima je izmišljotina. Ptice imaju testise u trbušnoj šupljini i jako su sitni, povećaju se tek u kratkoj sezoni parenja. Budinski dodaje: posve je nevjerovatno da bi pouzdan opis ptice sadržavao oznaku koja je vidljiva tek pri sekciji od strane stručne osobe.

⁶¹ Vidi bilješku 24.

⁶² Najvjerojatnije je riječ o jednoj familiji iz roda Fabijevaca. Uz ovu Plinijevu priču, postoji i legenda koja umjesto sokola spominje plamenca.

⁶³ *ēpilēus*, -i, m., koji se ne javlja u Aristotelovu popisu (*Hist. an.* 620a17–22). Budinski smatra da je riječ o običnoj vjetruši, *Falco tinnunculus*, jedinog vrsti sokola koja je prisutna tijekom cijele godine.

22 *Distinctio generum ex aviditate: alii non nisi e terra rapiunt avem, alii non nisi circa arbores volitantem, alii sedentem in sublimi, aliqui volantem in aperto. Itaque et columbae novere ex his pericula, visoque considunt, vel subvolant, contra naturam eius auxiliantes sibi. In insula Africae Cerne in oceano accipitres totius Masaesyliae humi fetificant, nec alibi nascuntur, illis adsueti gentibus.*

23 X. In Thraciae parte super Amphipolim homines et accipitres societate quadam aucupantur: hi ex silvis et harundinetis excitant aves, illi supervolantes deprimunt rursus; captas aucupes dividunt cum his. Traditum est missas in sublime ibi excipere eos, et cum sit tempus capturae, clangore ac volatus genere invitare ad occasionem. Simile quiddam lupi ad Maeotim paludem faciunt; nam nisi partem a piscantibus suam acceperere, expansa eorum retia lacerant.

24 Accipitres avium non edunt corda. Nocturnus accipiter cybindis vocatur, rarus etiam in silvis, interdum minus cernens. Bellum internecivum gerit cum aquila, cohaerentesque saepe prenduntur.

⁶⁴ Plinije i ovdje slijedi Aristotelov opis (*Hist. an. ibid.*).

⁶⁵ Ti sokolovi – vrsta nepoznata Aristotelu – morali su migrirati nekoliko tisuća kilometara da dolete do oceanskog otoka na kojemu će se razmnožavati. Masesilia je, naime, zapadna Numidija, današnji Alžir. Nastavali su je Masesili, berbersko pleme. — Za *Accipitres Masaesyliae* vidi: Capponi 1979: 26.

⁶⁶ U suvremenoj geografiji se dosta raspravljalo o položaju ovog atlantskog otoka (Κέρνη), koji je bio važan emporij kartaške trgovine sa Zapadnom Afrikom. Otkriven je na putovanju znamenitog kartaškog istraživača Hanona Moreplovca duž zapadnih obala Afrike tijekom petog stoljeća stare ere. Polibije je smjestio otok na kraj Mauretanije, nasuprot planini Atlasu, osam stadija daleko od kopna. Kornelije Nepot tvrdi da je „položaj otoka na suprotnoj strani gotovo isti kao položaj Kartage i da je od kopna udaljen 10 milja i da mu opseg ne iznosi više od dvije milje” (Plin. *HN VI*, 31 i d.; usp. *X*, 8–9. – Navod prema prijevodu Uroša Pasinija: Plinije 2004: 170).

⁶⁷ Amfipolis (grč. Ἀμφίπολις, Amphípolis), atenska kolonija u Trakiji na rijeci Strimonu, važna točka na putu sjeverna Grčka – Helespont, za rimske vlasti glavni grad provincije Makedonije.

⁶⁸ Prikazano ovdje kao u nekom početnom stadiju, sokolarstvo se prakticiralo stoljećima. Od drevne nomadske tradicije, umijeće interakcije čovjeka i sokola evoluiralo je do kraljevskog i plemićkog sporta, te do današnje – na zapadu – strogo regulirane rekreacije (ponegdje na udaru aktivista za prava životinja). Aristotel dvaput spominje trakijsko sokolarstvo koje je očito bilo na glasu. O partnerstvu ljudi i sokolova u lovu, koje ubicira „u dio Trakije koji je nekoć pripadao Kedripolisu”, kralju s početka 4. st. stare ere, nadovezuje se opis sličnog simbiotskog lova, samo ovog puta lubina i ljudi (*Hist. an.* 620a34–36 – 620b1–10). Plinije sve to ropski prevodi. – Inače, za izvrstan kratak pregled literature o antičkom sokolarstvu vidi: Johansson 2012: 91–92, bilj. 117. (Knjigu sam, nažalost, dobila neposredno prije izlaska ovog teksta iz tiska, pa se nisam dospjela njome više koristiti.).

22 Vrste se razlikuju po apetitu: jedni grabe samo pticu sa zemlje, drugi samo dok leti oko stabala, treći onu koja se drži visina, neki onu koja leti na otvorenom.⁶⁴ Tako i golubovi, čim ugledaju jastreba i znajući za opasnost koja im prijeti, ili slete ili polete prema gore, spašavajući se tako što rade suprotno njegovu uobičajenom ponašanju. Sokolovi cijele Masesilije⁶⁵ polažu jaja na tlu Cerne,⁶⁶ afričkom otoku u Oceanu, i nigdje drugdje se ne razmnožavaju, jer su se naviknuli na njegove stanovnike.

23 X. U dijelu Trakije poviše Amfipolisa⁶⁷ ljudi i sokolovi love u nekom zajedništvu:⁶⁸ prvi tjeraju ptice iz šume ili gustiša od trske, drugi ih nadlijećući ponovo spuštaju; lovci s njima dijele plijen. Pripovijeda se da sokoli izdvoje ptice potjerane u visinu i kad dođe povoljan trenutak da ih se ulovi pozivaju na to kričanjem i načinom leta. Nešto slično čine i lubini u Maeotičkoj močvari,⁶⁹ ali ako ne dobiju svoj dio od ribara, kidaju njihove rastegnute mreže.⁷⁰

24 Sokolovi ne jedu srca ptica.⁷¹ Noćni se sokol zove *cybindis*,⁷² rijedak je čak i u šumama, a danju slabo vidi. Nasmrt se bori s orlom, i često ih se može uhvatiti kako se drže jedan drugoga.

⁶⁹ Meotska močvara ili meotske močvare (starogrčki: ἡ Μαῶτις λίμνη, doslovno Meotsko jezero; latinski: *Palus Maeotis*) antički je naziv močvarnog predjela delte rijeke Tanais u Skitiji (današnji Don na jugu Rusije), kao i čitavog Azovskog mora. Na jugu se kroz uski, 4 km dugi Kerčki tjesnac spaja s Crnim morem, pa se ponekad Azovsko more smatralo sjevernim produžetkom Crnoga. Naziv močvare/jezera dolazi vjerojatno po Meočanima koji su nastavali područje uokolo Azovskog mora, ali su u antici govorili i *Cimmeriae* ili *Scythicae Paludes*, ili pak Kimersko ili Bosporsko more (*Cimmericum* ili *Bosporicum Mare*). Plinije zna i da su sami Meočani to more zvali Temarunda u značenju „Majka mora” (*HN*, VI, 20).

⁷⁰ Plinije inače opširno u IX. knjizi opisuje savezništvo ljudi i dupina u lovu. Vidi poglavlje „Plinijevi dupini” u mom uvodu u: Plinije Stariji 2021: 51–55.

⁷¹ Plinijevi komentatori J. Bostock i H. T. Riley vele da Albert Veliki nije čuo ovu tvrdnju. (Za mrežno izdanje vidi bilješku 21.) Sokolovi, ističe Budinski, ne jedu iznutrice krupnijeg plijena; cijeli probavni sustav izvuku iz trbušne šupljine i ostave nepojeden.

⁷² Cuvier drži – citiramo prema upravo navedenom mjestu – da je Plinije pogrešno spojio Aristotelov prikaz o *cybindisu* s onim o *hybrisu* ili *ptynxu*. On smatra da je *cybindis* „*Strix Uralensis*” – naša sova jastrebača.

Literatura

- André, Jacques. 1967. *Les Noms d'oiseaux en latin*. Paris: C. Klincksieck.
- Aristotle. 1991. *History of animals, books VII-X* (ur. i prev. D. M. Balme). Cambridge, MA and London: Harvard University Press.
- Arnott, Geoffrey W. 2012. *Birds in the Ancient World from A to Z*, London: Routledge.
- Belamarić, Joško. 2001. Ovum Struthionis, simbol i aluzija na škrinji sv. Šimuna u Zadru (1380) i na pali Piera della Francesce za Federica da Montefeltra. *Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu*, I. Split: Književni krug Split: 263–292.
- van den Broek, Roel. 1972. *The Myth of the Phoenix According to Classical and Early Christian Traditions*. Leiden: Brill.
- Bromehead, C. N. 1947. Aetites or the Eagle-stone. *Antiquity* 2: 16–22.
- Capponi, Filippo. 1979. *Ornithologia latina*. Genova: Università di Genova, Facoltà di lettere, Istituto di filologia classica e medievale.
- Concina, Giacomo. 1810. *Voyage dans la Dalmatie maritime*. Alvisopoli.
- Crvena knjiga ptica Hrvatske*. 2013. (ur. V. Tutiš – J. Kralj – D. Radović – D. Ćiković – S. Barišić). Zagreb: Ministarstvo zaštite okoliša i prirode, Državni zavod za zaštitu prirode.
- Drake, T. G. H. 1940. The Eagle Stone, an Antique Obstetrical Amulet. *Bulletin of the History of Medicine* 8: 128–132.
- Duffin, Christopher J. 2012. A Survey of Birds and Fabulous Stones. *Folklore*, Vol. 123: 179–197.
- Gjurašin, Stjepan. 1901. *Ptice, dio drugi*. Zagreb: Naklada Matice hrvatske.
- Herodot. 2000. *Povijest* (preveo D. Škiljan). Zagreb: Matica hrvatska.
- Hirc, Miroslav. 1938–1947. *Rječnik narodnih zoologičkih naziva, knjiga druga: Ptice (Aves)*. Zagreb: JAZU.
- Hrvatska enciklopedija (=HE), mrežno izdanje*. 2021. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Johansson, Karin. 2012. *The birds in the Iliad. Identities, interactions and functions*, Göteborg: University of Gothenburg.
- Leksikon antičkih autora (=LAA)*. 1996. (prir. D. Škiljan). Zagreb: Latina&Graeca/Matica hrvatska.
- Plinije Stariji. 2004. *Zemljopis staroga svijeta* (prev. Uroš Pasini). Split: Književni krug Split.
- Plinije Stariji. 2021. *Prirodoslovlje, Knjiga deveta: O vodenim bićima* (prijevod, komentari i uvodna studija I. Belamarić). Zagreb: Latina&Graeca.
- Tacit, Kornelije. 2006. *Anali* (preveo J. Miklić). Zagreb: Matica hrvatska.
- Thompson, D'Arcy Wentworth. 1936. *A Glossary of Greek Birds*. Oxford: Oxford University Press.
- Vergilije Maron, Publije. 2005. *Eneida* (prev. Bratoljub Klaić) Zagreb: Globus media.
- Wittkower, Rudolf. 1939. Eagle and Serpent. A Study in the Migration of Symbols. *Journal of the Warburg Institute* 2: 293–325.